

Hein A.M. Klemann

Exploitatie.

De exploitatie van West Europa, 1940-1945.

Inleiding

Gedurende de Tweede Wereldoorlog leek de bezetter overal in Europa te aarzelen tussen het naar zich toe halen van de opbrengst van de productie en het afvoeren van arbeid en grondstoffen.¹ Steeds is beide gebeurd, waardoor Duitsland enerzijds de economieën van de bezette landen stimuleerde en anderzijds ondermijnde. Het ging hierbij niet om een weloverwogen *policy mix*, maar om de uitkomst van een worsteling tussen verschillende instanties binnen het Derde Rijk die onafhankelijk van elkaar eigen doelstellingen nastreefden. In de lente van 1940 leek de keus te vallen op het leeghalen van de zojuist veroverde West-Europese landen. Wel werd de individuele leverancier betaald, maar de daartoe benodigde gelden werden aan bezetgebied onttrokken. Niettemin leken deze betalingen erop te wijzen dat de Duitsers de productie daar in stand wilden houden. Alleen in de eerste weken van de bezetting – en dan vooral in Frankrijk – was de exploitatie voornamelijk gebaseerd op confiscaties, hooguit vergoed met *bons de réquisition*.

De laatste jaren hebben de Fransman Radtke-Delacor en de Nederlander Klemann de bezetting ingedeeld naar de vorm van exploitatie en ook in Nefors dissertatie over de Belgische industrie valt een dergelijke tijdsindeling terug te vinden. De bezetting begon met plunderingen, werd van af 1942 tot eind '43 gekenmerkt door een jacht op arbeiders, terwijl de bezetter in de tussenliggende periode het productieapparaat van de bezette landen inzette ten behoeve van zijn oorlogsvoering waardoor de economieën de kans kregen zich te herstellen.² In dit artikel komt de vraag naar voren hoe de *policy mix* in de verschillende periodes te verklaren valt vanuit de doelstellingen van de verschillende Duitse instanties en personen, terwijl in de afsluitende paragraaf de vraag naar het effect van de exploitatie op de West-Europese economieën centraal staat.

Van plundering naar Auftragsverlagerung

De Frans-Britse oorlogsverklaring van september 1939 bracht Hitler's beoogde aanval tegen Sovjet-Rusland in gevaar. De inval van mei 1940 moet dan ook niet worden gezien als een

¹ Hans Umbreit, 'Les politiques économique allemandes en France.' Olivier Dard c.s., *L'occupation l'état et les entreprises* (Parijs 2000) 25-35, daar 27; Ook: Patrick Nefors, *Industriële collaboratie in België. De Galopindoctrine, de emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog* (Leuven 2000) 64 e.v.

² Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van honger en bezetting* (Amsterdam 2002); Arne Radtke-Delacor, 'La place des commandes allemandes à l'industrie Française dans les stratégies de guerre nazies de 1940-1944.' Olivier Dard c.s., *L'occupation, L'état Français*, 12-13; Arne Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich. Les commandes Allemandes à l'économie Française (1940-1945).' *Vingtième Siècle*. (70) 2001, 99-115; Nefors, *Industriële collaboratie*, passim.

poging de hoogontwikkelde economieën van West Europa aan Duitslands oorlogseconomie toe te voegen, maar als een antwoord op deze dreiging. Voordat Frankrijk en Groot-Brittannië militair waren uitgeschakeld, kon Hitler zijn legers niet tegen de Sovjets keren. Landen als Nederland of België waren voor Berlijn bijvangst in de oorlog tussen de grootmachten. Dat Hitlers doel niet primair economisch was, betekende niet dat hij geen opdracht gaf de exploitatie van bezette gebieden voor te bereiden.³ Hermann Göring, sinds 1936 belast met de leiding over het Vierjarenplan, had echter geen idee hoe dat aan te vatten.

Richard Overy heeft aangetoond dat tot Albert Speer in 1942 de leiding over de Duitse oorlogseconomie overnam, deze gebrekkig functioneerde. Dat betekende niet dat de economie om sociaal-politieke redenen onvolledig was gemobiliseerd, laat staan dat dit de reden was voor de *Blitzkrieg*strategie, maar dat deze kampte met organisatorische problemen.⁴ Elementaire standaardisering was onmogelijk doordat elk legeronderdeel zijn eigen wapentypen eiste en niemand de macht en de wil had in deze knopen door te hakken. Ook maakte de regel dat bij overheidsorders de winst een opslag op de kosten was, efficiency voor het bedrijfsleven onaantrekkelijk. Daarenboven was de productie nooit aangepast aan het feit dat de oorlog – rond 1944 gepland – in 1939 begonnen was, waardoor nog aanzienlijke delen van de productiecapaciteit werden gestoken in investeringen die pas over jaren wapens zouden opleveren. Tenslotte stuitte Göring en diens organisatie op weerstanden in alle geledingen van de economie. Göring had, aldus Overy, ‘*taken up all his tasks in the economy with much political enthusiasm, little economic or technical understanding, and exceedingly poor relations with heavy industry, the Reichsbank, and the Finance Ministry.*’ Feitelijk was er van een planmatige oorlogseconomie nauwelijks sprake.⁵ Hierdoor was het ook nauwelijks mogelijk bezetgebied planmatig in de Duitse economie te passen. Er zat weinig anders op dan deze landen leeg te halen.

Toen Hitler op 7 juni 1940 bepaalde dat Frankrijk feitelijk verslagen was,⁶ trok Göring de zeggingschap over de West-Europese economieën naar zich toe en gaf opdracht daar met de grootste vastberadenheid alle grondstoffenvoorraden in beslag te nemen.⁷ Vanaf september 1939 moest hij proberen met een slechts half voorbereide economie de *Wehrmacht* tijdens grootse militaire operaties te bevoorraden.⁸ Vandaar dat de *Chef der Militärverwaltung in Frankreich* al in zijn eerste rapport schreef: ‘*Im Vordergrund der Arbeiten steht der*

³ Radtke-Delacor, ‘La place des commandes allemandes,’ 12-13; Radtke-Delacor, ‘Produire pour le Reich,’ 100.

⁴ Zie: Alan S. Milward, *War, economy and Society, 1939-1945* (London 1977) passim.

⁵ R.J. Overy, *War and economy in the Third Reich* (Oxford 1994) 250-252.

⁶ Alan S. Milward, *The new order and the French economy* (Oxford 1970) 45.

⁷ Radtke-Delacor, ‘Produire pour le Reich,’ 102.

⁸ Overy, *War and economy*, passim; Richard Overy, *Göring, The ‘Iron Man’* (Boston 1984) 138-139.

⁹

*Abtransport von Waren aus dem besetzten französischen Gebiete in das Reich.*¹⁰ Slechts voor enkele strategische bedrijven – de mijnen in Douai bijv.– lag er een exploitatieplan klaar. Daarnaast hadden militaire eenheden zulke plannen ontwikkeld. Zo schakelde de *Luftwaffe* de Franse luchtvaartindustrie in.¹¹ De opdrachten van individuele regimenten aan allerlei bedrijven in bezet gebied hadden evenwel meestal weinig met een plan van doen. Niettegenstaande een aantal missies van officieren over de inschakeling van de Franse economie, wilde Göring – die slechts opgedragen had grondstoffen weg te halen – ook machines *abtransportieren*. Dit bleek toen *Reichswirtschaftsminister* Walther Funk liet weten van Frankrijk een agrarische staat te willen maken, dienstbaar aan het *Reich*.¹²

Behalve Göring lieten ook legeronderdelen van alles in beslag nemen. Privaat bezit werd daarbij niet ontzien. Machines of installaties werden zonder pardon geconfisqueerd en zelfs individuele soldaten verblijdden het thuisfront met '*réquisitions des bicyclettes et des draps dans les armoires familiales*.'¹³ De Franse autoriteiten gaven daarop de *préfets* instructie families en bedrijven in bescherming te nemen.¹⁴ Niettemin bleven de klachten binnenstromen: '*l'Armée Allemande*' beschouwde alles als '*butin de guerre*.'¹⁵ Officieel werden de confiscaties in Frankrijk pas in december afgeschaft. In november 1942, toen Vichy-Frankrijk werd bezet, maakten de bezetter evenwel van de gelegenheid gebruik opnieuw goederen te confisqueren en ook toen zij zich in 1944 terugtrokken, werd weer geprobeerd het land leeg te halen.¹⁶

De confiscaties beperkten zich niet tot Frankrijk. In België, waar in 1940 de economie eveneens instortte, waren confiscaties zelfs niet onbelangrijk, maar in Nederland stuitte Görings politiek op oppositie van de Rijkscommissaris.¹⁷ Seyss-Inquart had tot taak de Nederlanders te winnen voor een toekomst aan Duitslands zijde en kon daarom niet toestaan dat het land werd leeggehaald. Zijn Noorse collega Terboven dacht er net zo over: '*die Norweger sollten zu Freunden Deutschlands gewonnen werden*,' zo liet hij weten. Niettemin werden daar belangrijke voorraden weggehaald. De *Wehrmacht* – die toen Noorwegen werd bezet heel Europa nog tegenover zich vond – besloot het land als vijandig gebied te behandelen. Slechts Denemarken – officieel niet bezet, maar door de *Wehrmacht* in

¹⁰ Chef der Militärverwaltung: Lagebericht für August 1940. Paris, 2. September 1940 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0840mbf.html>.

¹¹ Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 101.

¹² Milward, *The new order*, 46-47.

¹³ L'opinion publique en zone occupée. 16 Octobre 1940. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/fr/fzo161040dgto.html>.

¹⁴ Etat des esprits en zone occupée, 28 Octobre 1940, <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/fr/fzo281040dgto.html>.

¹⁵ Questions économiques. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/fr/fzo130840dgto.html>; L'Ambassadeur de France à le Maréchal de France, rapport du 2 août 1940, <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/>.

¹⁶ Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht für Juni 1944. Paris, den 13. Juli 1944. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0644mbf.html>;

J.F. Bell, 'Problems of economic reconstruction in France.' *Economic Geography*, 22 (1946) 54-66, daar 62-63.

¹⁷ Nefors, *Industriële collaboratie*, 83-84; Radtke-Delacor, 'La place des commandes allemandes,' 13-14; Hein A.M. Klemann, "'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...'" De Nederlandse industrie 1938-1948.' *BMGN*, 114 (1999) 506-552, daar 514.

bescherming genomen – bleef dit bespaard.¹⁸

De omvang van de confiscaties, valt niet te schatten. Wel leert de Nederlandse Hongerwinter dat de ermee gepaard gaande geruchten een overdreven voorstelling van zaken geven.¹⁹ Niettemin is duidelijk dat vooral in 1940 – en vermoedelijk voornamelijk in Frankrijk – confiscaties zonder vergoeding een zekere rol hebben gespeeld en rekwisities ten laste van het bezette land vrij algemeen waren. Ook zulke confiscaties waarbij een schadeloosstelling ten laste van het bezette land werd betaald, stuitten op weerstand bij de bezettingsautoriteiten en de *Wehrmacht*. Daarbij kwamen allerlei tegenstellingen binnen het Duitse apparaat aan het licht.

Op 16 juli gaf *General* Georg Thomas, *Chef des Wehrwirtschafts- und Rüstungsamtes im OKW*, opdracht de Franse inbeslagnames te bespoedigen. Slechts één dag eerder had hij verordend dat de industrie daar als subcontractor ingezet moest worden,²⁰ maar hij moest op zijn schreden terugkeren.²¹ De generaal, die nauwelijks werd gedekt door zijn superieuren, meende terecht dat Duitsland de productiecapaciteit van West Europa nodig had voor campagnes als de invasie in Engeland en de aanval tegen de Sovjet Unie, waartoe Hitler al in augustus een besluit zou nemen. Natuurlijk was het Görings taak bezet Europa daaraan dienstbaar te maken, maar die wist niet hoe dat aan te vatten. Thomas, die zijn carrière in Dachau zou eindigen, had daar wel ideeën over, maar stond politiek te zwak om die door te zetten. Het was bekend dat deze generaal, die al in 1939 bij coupplannen betrokken was omdat hij inzag dat Duitsland economisch te zwak achtte voor een grote oorlog, geen enkele sympathie had voor het regime.²² Vandaar dat alleen de autoriteiten in de bezette landen weerstand konden bieden. Voor hen waren Görings confiscaties een serieus probleem. Ze belemmerden de productie en daarmee niet alleen een serieuze bijdrage van bezet gebied aan de Duitse oorlogsinspanning, maar ook het weer aan de slag gaan van de bevolking waardoor rust en orde zouden worden hersteld. Vandaar dat Göring met zijn plundertechniek niet alleen een meer systematische exploitatie doorkruiste, maar ook Seyss-Inquart en Terboven de handschoen toewierp.²³

In Hitlers Derde Rijk ging van een partijfunctionaris als Seyss-Inquart veel meer gezag uit dan van de conservatieve Pruisische officieren die België of Frankrijk bestuurden. Deze

¹⁸ Harm G. Schröter, 'Thesen und Desiderata zur ökonomische Besatzungsherrschaft.' Joachim Lund (ed.) *Working for the new order. European business under German Domination 1939-1945* (Kopenhagen 2006) 29-44, daar 36-37.

¹⁹ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 290-293.

²⁰ Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 102-103.

²¹ Ian Kershaw, *Hitler 1936-45: Nemesis* (Harmondsworths 2000) 225.

²² Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel lives* (Londen 1993°) 590; Joachim Fest, *Speer. Een biografie* (Antwerpen 2000) 154; Kershaw, *Hitler 1936-45*, 345-346; Albert Speer, *Erinnerungen* (Frankfurt am Main 1976) 197-198; Overy, *Göring*, 71.

²³ Hein A.M. Klemann, 'Dutch Industrial Companies and the German Occupation, 1940-1945.' *VSWG*, 2006 (93) 2006, 1-22.

waren vaak geen partijlid, bovendien waren zij benoemd door het leger, terwijl Seyss-Inquart benoemd was door, en toegang had tot de enige bron van macht in het Rijk, Adolf Hitler. Daarenboven waren de omstandigheden in de zomer van 1940, toen in België en Frankrijk nog chaos heerste, in Nederland redelijk normaal. Vandaar dat het Seyss-Inquart was die het conflict met Göring aanging. De Rijkscommissaris achtte Görings politiek niet slechts een bedreiging voor zijn missie, maar ook voor zijn positie. In Hitlers rijk school achter elk conflict een machtsstrijd. Niet voor niets achtte Steinberg ‘*administrative chaos that gave the regime a peculiarly Hobbesian character*’ een van de basiskenmerken van dit rijk.²⁴ Seyss-Inquart, die Görings mindere was, moest zijn spel tactisch spelen. Hij weigerde daarom niet grondstoffen af te voeren, maar liet slechts een deel – meestal de helft – in beslag nemen. De rest gebruikte hij voor *Auftragsverlagerung*.²⁵ Volgens dit idee dat dicht in de buurt kwam van Thomas’ ideeën, konden Duitse bedrijven die overspoeld werden met orders, deze ten dele overdragen aan bedrijven in bezetgebied. Het bleek een effectieve methode om zonder inmenging van Görings chaotische planapparaat, de Nederlandse productiecapaciteit ten behoeve van Duitslands oorlogseconomie in te zetten. Al in augustus 1940 – Nederland was een paar maanden bezet – had dit plan de Nederlandse industrie *f* 375 miljoen (500 miljoen *RM*) aan orders opgeleverd. Nu werd in Den Haag ook de *Zentralstelle für Öffentliche Aufträge* opgezet, een bureau dat contacten moest leggen tussen Duitse opdrachtgevers en Nederlandse bedrijven, bijhouden wat er aan orders werd geplaatst, zorgen dat daar grondstoffen voor beschikbaar kwamen en voorkomen dat de orders de prijs zouden opdrijven. Het bleek een grandioos succes. Al in 1940 werd voor *f* 900 miljoen (1200 miljoen *RM*) – 14% van het Nederlandse BBP – aan orders geplaatst, waardoor het Nederlands BBP – ondanks een verloren oorlog en een economische terugval in mei en juni – in 1940 als geheel nauwelijks daalde.²⁶ In de *Völkischer Beobachter* verklaarde Seyss-Inquart dan ook trots dat hij er in een paar maanden in was geslaagd het werkloosheidsprobleem op te lossen waarmee de vooroorlogse regering jaren had geworsteld.²⁷ Inderdaad was de werkgelegenheid eind 1940 hoger dan ooit en bereikten de winsten ongekend niveau. Natuurlijk had deze hoogconjunctuur gebaseerd op uit de schatkist en geldcreatie betaalde orders, alle kenmerken van een slecht geleidde Keynesiaanse conjunctuurpolitiek, maar op korte termijn loste deze de reële problemen op, terwijl de financiële gevolgen door een strikte prijscontrole voorlopig

²⁴ Jonathan Steinberg, ‘The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union, 1941-4.’ *English Historical Review*, 110 (1995) 620-651, daar 621.

²⁵ Zie: Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, *Verlag houdende de uitkomsten van het onderzoek. Deel 2^c. Verhoren. Zitting van donderdag 17 juni 1948, Subcommissie 1*, 364-365.

²⁶ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 76-77 en 438.

²⁷ Ernst Ermann, “‘VB’-Gespräch mit Seyss-Inquart. Wie steht es in den Niederlande? *Völkischer Beobachter*, 1 Dezember 1940.

naar de toekomst konden worden verschoven.²⁸ Na de oorlog kwamen Liefstincks geldsanering en de Marshallhulp eraan te pas, om deze te klaren.

Van Auftragsverlagerung naar Speer

In augustus maakten Hitlers plannen voor een aanval tegen de Sovjet-Unie Göring duidelijk dat hij een oplossing voor de exploitatie van West Europa moest vinden.²⁹ Plunderen alleen was onvoldoende en zou op den duur elke bijdrage uit dit gebied teniet doen. Daarom besloot de *Reichsmarschall* Seyss-Inquarts *Auftragsverlagerung* ook in Frankrijk en België toe te passen en stichtte hij in Parijs en Brussel soortgelijke instituten als de Haagse *Zentralstelle*, *Zentralauftragstellen (ZAST)* geheten. De Haagse instelling kreeg nu dezelfde naam.³⁰ Aan de plunderingen kwam daarmee een einde. In oktober schreef de *Chef der Militärverwaltung* in Parijs dat nu de *Auftragsverlagerung* van start ging, geen machines meer konden worden geconfisqueerd zonder de Duitse belangen te schaden. Om diezelfde redenen bleven de grondstoffenvoorraden verder gespaard.³¹

In één bezet West-Europees land, België, bleek *Auftragsverlagerung* weinig succesvol. Daar hadden enkele *captains of industry*, die gezamenlijk het leeuwendeel van de industrie controleerden, op verzoek van de vooroorlogse regering een Comité gevormd onder leiding van Alexandre Galopin, de gouverneur van de *Société Générale*. Zijn bedrijf alleen beheerste 40% van de Belgische nijverheid. Om te voorkomen dat arbeiders werden weggesleept en om de hoognodige voedselimporten te betalen, besloot dit Galopin-Comité, dat het bedrijfsleven weer aan de slag moest. Natuurlijk werd ook het voortbestaan van de eigen ondernemingen daarbij overwogen. Niettemin stelde het Comité strikte grenzen aan de productie. Zo werden wapensystemen noch oorlogsschepen gebouwd, iets waar in Frankrijk of Nederland na enige aarzeling nauwelijks moeilijk over werd gedaan. Evenmin werd er geïnvesteerd in sectoren van belang voor de oorlogsinspanning.³² Met deze *Politiek van het Minste Kwaad* liet België zien dat er in Brussel een *countervailing power* bestond, die grenzen stelde aan Duitslands economische macht. Elders ontbraken zulke tegenkrachten, waardoor in Frankrijk en Nederland de productie schier ongelimiteerd opgang kwam. Al in juli besloot het Vichy-regime dat er geen bezwaar bestond tegen het accepteren van militaire orders.³³ In Nederland

²⁸ Zie: Per H. Hansen, "“Business as usual?” The Danish economy during the German occupation." Harold James and Jacob Tanner, *Enterprises in the period of Fascism in Europe* (Aldershot 2002) 115-143, daar 121.

²⁹ György Ránki, *The economics of the Second World War* (Vienna 1993) 326-327.

³⁰ Klemann, *Nederland 1938-1945*, 76-77; Also: Umbreit, 'Les politiques économique allemandes,' 28.

³¹ Chef des Verwaltungsstabes: Lagebericht September 1940. Paris, den 2. Okt. 1940. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0940mbf.html>.

³² Zie: Dirk Luyten, 'The Belgian Business Elite. Economic Exploitation and National Socialist Corporatism.' Harold James and Jacob Tanner, *Enterprises in the period of Fascism in Europe* (Aldershot 2002) 195-218; Nefors, *Industriële collaboratie*, passim; Herman van der Wee en Monique Verbreyt, *The Generale Bank 1822-1997. A Continuing challenge* (Tielt 1997) 242 e.v.

³³ Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 103.

liet een Duitse officier in mei weten dat Duitsland arbeiders zou wegslepen, als Den Haag het werkloosheidsprobleem niet oploste.³⁴ De secretarissen-generaal vreesden daarom de snel oplopende werkloosheid en stonden productie voor Duitsland niet slechts toe, maar stimuleerden deze zelfs. Dat in Nederland en Frankrijk ook geen verdedigingswal door private firma's werd opgeworpen, hing samen met de positie van het familiebedrijf. Zulke bedrijven moesten rekening houden met de concurrentie. Als zij orders van de enig overgebleven opdrachtgever, Duitland, weigerden en de concurrent die wel accepteerde, werden ze weggeconcurrerd. Het *prisoners dilemma* dat hierdoor ontstond, dwong tot het aanvaarden van elke order, waardoor in deze landen, maar ook in de enige door familieondernemingen gedomineerde Belgische bedrijfstak – de textiel – na korte tijd alle orders werden geaccepteerd. Alleen de Belgische grootindustrie kon voorlopig de rug recht houden.

In 1940 en '41 bood samenwerking tussen bezetter, de achtergebleven autoriteiten en het bedrijfsleven alle partijen voordelen. Voor de lokale autoriteiten was het een manier de productie opgang te krijgen en de werkgelegenheid te herstellen; de bezettingsautoriteiten hoopten door enig herstel van welvaart, de verhoudingen met de lokale bevolking te verbeteren; het *Reich* kreeg producten interessant voor zijn oorlogsvoering en de bedrijven in de bezette landen konden overleven. Op het moment dat deze verhoudingen tot stand kwamen, was de oorlog verloren. Het viel voor bedrijfsleiders en ambtenaren niet te voorzien dat Hitler nieuwe oorlogen tegen Rusland en na de Japanse aanval op Pearl Harbor tegen de Verenigde Staten zou beginnen, daarmee de Duitse overwinningen weer in de waagschaal stellend. Aanpassing aan een lange, zo niet permanente Duitse overheersing leek de enige optie. Londen vocht wel door, maar het was uitgesloten dat het Britse rijk in zijn nadagen dit Duitsland kon verslaan. Nederlandse historici beschrijven Koningin Wilhelmina in haar ballingschap gewoonlijk als een heroïsche vrouw, die op de val van Frankrijk slechts reageerde met de opmerking: 'van ons standpunt is niets veranderd omdat één bondgenoot is afgefallen.'³⁵ Zonder te ontkennen dat zij hiermee een wanhopige moed toonde, moeten toch degenen worden gerehabiliteerd die ook nu nog veelal voor defaitisten worden uitgemaakt omdat zij in de zomer van 1940 een Duitse eindoverwinning reëel achten.³⁶ Te veel historici gaan als het over de oorlog gaat impliciet uit van een teleologisch geschiedbeeld, waarbij wordt genegeerd dat in 1940 het enige reële einde van de oorlog een min of meer permanente Duitse dominantie over het continent leek. De geschiedenis wordt beschreven alsof het einde

³⁴ NA Den Haag Werkarchief Wentholt 1/XII, 308: Bespreking 21 Mei 1940 van den Regeeringscommissaris Dr. Ir. Ringers inzake tewerkstelling van werklozen.

³⁵ Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas.* (Amsterdam 2003⁴) 293.

³⁶ Idem 290; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 9. Londen* (Den Haag 1979) 50 e.v.

vastlag. Degenen die in de zomer van 1940 hun geloof in een geallieerde overwinning niet opgaven, deden dat echter op emotionele gronden, zeker niet op basis van een rationele analyse. Dat de oorlog uiteindelijk werd gewonnen, was een gevolg van enorme fouten van Hitler en het gebrek aan coördinatie tussen de Asmogendheden, waardoor in 1941 alle grootmachten die de wereld kende werden aangevallen. Het toont het open karakter van de geschiedenis, niet het gelijk van degenen die in 1940 of december 1941 nog in een Duitse ondergang geloofden. Realisten waren, of ze daar blij mee waren of niet, overtuigd van een Duitse overwinning. In bezetgebied moest men zich daaraan aanpassen.

In maart 1941 functioneerde *Auftragsverlagerung* in Frankrijk en België een half jaar en deze politiek leek succesvol. Er was in Frankrijk, België en Nederland tezamen voor 3,1 miljard *RM* aan orders geplaatst, waarvan de helft bij de Franse industrie. Nederland en België – samen minder dan half zo groot als Frankrijk – namen de andere helft voor hun rekening, maar in Frankrijk kwam *Auftragsverlagerung* pas net van de grond. Een maand later was er al voor 2,4 miljard *RM* orders geplaatst.³⁷ De Haagse *ZAST* had echter al in 1940 voor 1,2 miljard orders ondergebracht en daar kwam daarna zo'n 135 miljoen per maand bij. Eind maart was er ook, ook in Nederland al voor 1,6 miljard *RM* orders ondergebracht.³⁸ Daarmee bedroeg de som van de Duitse orders in Nederland en Frankrijk begin maart een kleine 3 miljard. Met andere woorden: in Nederland was de politiek succesvol, in Frankrijk kwam goed deze opgang, maar in België werden nauwelijks orders geplaatst. De *Politiek van het Minste Kwaad* had succes. Het Galopin-comité wilde de productie opstarten omdat anders bedrijfsleven noch bevolking kon overleven, maar deze mocht de bezetter slechts beperkt ten goede komen. Uit de cijfers blijkt dat het voordeel voor de bezetter inderdaad gering was.

Dat *Auftragsverlagerung* in Denemarken en Noorwegen niet ook werd ingevoerd, was omdat de bezetter in die landen – afgezien van grondstoffen en voedingswaren – vooral behoefte had aan verdedigingswerken en fortificaties langs de eindeloze Noorse kust en de westkust van Jutland. De aanleg daarvan vereiste veel van deze landen. Noorwegen werd alleen hierdoor al zwaarder belast dan enig ander West-Europees land. Daarentegen had Denemarken het minst te lijden.³⁹ Behalve met zijn bijzondere positie had dit te maken met het Duitse voedselprobleem. Niet alleen eiste de geallieerde blokkade zijn tol, ook bleek dat een soldaat ruim driemaal zoveel verorberde als een burger.⁴⁰ Volgens staatssecretaris Backe,

³⁷ Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht März 1941. Paris, den 5. April 1941. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0341mbf.html>.

³⁸ Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 106; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 77; Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Februar 1941. Paris, den 7. März 1941. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0241mbf.html>.

³⁹ Robert Bohn, 'Grundzüge der deutschen Wirtschaftsinteressen in Norwegen 1940-45.' Lund (ed.) *Working for the new order*. 105-113 daar 108-109; Hansen, "'Business as usual?'" , passim.

⁴⁰ Gustavo Corni and Horst Gies, *Brot, Butter, Kanonen: die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers* (Berlin 1997) 576.

leider van het *Reichsministerium für Ernährung*, bedroeg de militaire graanconsumptie begin 1943 40% van die van het Duitse thuisfront inclusief krijgsgevangenen en dwangarbeiders. Voor de vleesconsumptie was dit zelfs 62%.⁴¹ De Deense voedselexport – die voorheen naar Groot-Brittannië ging – leverde Berlijn een voordeel op van 10-15% van de totale Duitse voedselconsumptie.⁴² Vandaar dat Hitler verordende dat dit land *,mit allen Waren zu beliefern sei, die notwendig sind, um die Produktionskraft der dänischen Wirtschaft zu erhalten.*⁴³

Auftragsverlagerung bleef beperkt tot Frankrijk, Nederland en België en leek in de eerste twee effectief. De landen werden geëxploiteerd zonder hun economie in te passen in de Duitse planning en zonder ernstige beschadigingen. Herberekeningen laten zien dat de Duitse orders in 1940 en '41 in Nederland zelfs een korte boom veroorzaakten, met een hoge werkgelegenheid, een winstgevendheid die in geen tien jaar gekend en aanzienlijke investeringen.⁴⁴ Voor Frankrijk valt dat moeilijker vast te stellen. De industriële productie zou er in 1944 ten opzichte van 1938 met 60% zijn gedaald terwijl bovendien in de eerste helft van 1944 nog de helft van die productie naar Duitsland ging, maar deze cijfers moeten met de nodige korrels zout worden genomen. In Nederland bleken oorlogsstatistieken die zo'n productiedaling lieten zien, van generlei waarde. De oorzaken van de onbetrouwbaarheid van deze statistieken deden zich ook in andere bezette landen voor. Niet alleen ontbrak de zwarte markt waar een groeiend deel van de productie plaatsvond ion deze cijfers, ook wantrouwen velen de overheid zozeer, dat ze geen gegevens meer aan de statistische bureaus verstrekten. Uit bedrijfshistorisch onderzoek is evenwel duidelijk dat in Frankrijk niet alleen de zwarte markt een hoge vlucht nam, maar ook een aantal industriële sectoren in 1941 tot bloei kwam.⁴⁵ Dat *Auftragsverlagerung* niettemin vanaf 1942 werd opgegeven, was dan ook goddeels een gevolg van de voor Berlijn ongunstige keer van de oorlog.

Hoewel de Asmogendheden tot eind 1941 bijna elke slag wonnen, groeiden de vijanden in kracht. Niet alleen bleek in december uit het Russische winteroffensief dat het Rode Leger nog lang niet was verslagen, ook bracht de aanval op Pearl Harbor Amerika in de strijd. Nu kreeg generaal Thomas gelijk: de economie van de middelgrote mogendheid Duitsland kon een oorlog tegen de grootmachten van de wereld met een veel groter economisch potentieel niet aan. Alleen door heel Europa te exploiteren viel die strijd vol te houden. Niettemin was

⁴¹ *Rede Backe auf der Reichs- und Gauleitertagung am 6.2.1943.*

⁴² Joachim Lund, *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Großraumwirtschaft 1940-42.* (Diss. Unpubl. University of Copenhagen 1999) 164-180.

⁴³ HPA-Protokoll vom 25.4.1944. Citation in Berthold Puchert: 'Der deutsche Außenhandel im Zweiten Weltkrieg.' Dietrich Eichholtz: *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft III* (Berlijn 1996) 393-507 (494).

⁴⁴ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 433

⁴⁵ Paul Sanders, *Histoire du marché noir, 1940-1946* (Parijs 2001) passim ; Hervé Joly, 'The economy of Occupied and Vichy France: Constrains and Opportunities.' Lund (ed.) *Working for the new order.* 93-103, daar 98 c.q.; Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 112; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 24-25

volgens Marc Harrison de oorlog eind 1941 beslecht en ook Winston Churchill, hoewel zich ervan bewust dat er nog een bloedige strijd te voeren viel, schreef naar aanleiding van Pearl Harbor: *'We had won the war. England would live.'*⁴⁶

In December 1941 opende Stalins Winteroffensief ook de ogen van enige Berlijnse functionarissen, waaronder die van bewapeningsminister Fritz Todt. Deze meende dat het offensief wees op een geallieerde oorlogsproductie waar Duitsland nooit tegenop kon en drong aan op een compromisvrede. Alleen dan viel Duitsland nog te redden. Hitler geloofde evenwel dat daarvoor te laat was.⁴⁷ De openlijke ruzie die hierop in februari 1942 volgde, leverde Todt een mandaat op om, door de hele economie te mobiliseren en te reorganiseren, toch de eindoverwinning te realiseren. Het leek erop dat Todt zijn gelijk had gekregen. De *Führer* kon evenwel niet waarderen dat hij hem had weerstaan. Kort na hun ruzie stortte het vliegtuig van de minister neer. Speer werd zijn opvolger.⁴⁸ Deze kon de door Todt voorbereide reorganisaties, voornamelijk elementaire standaardisatie en efficiency, doorvoeren. Het bleek uiterst effectief.⁴⁹

Zoals Speers politiek in Duitsland door Todt was voorbereid, was bezetgebied rijp gemaakt door Berlijnse functionarissen die een directe greep op de economieën daar wilden verwerven. Mannen als Paul Pleiger waren niet tevreden met het plaatsen van orders. Pleiger, tot 1933 eigenaar-directeur van een machinefabriek, schopte het na de *Machtsergreifung* tot algemeen directeur van het gigantische staatsbedrijf *Reichswerke Hermann Göring* en werd begin 1941 bovendien tot leider van de *Reichsvereinigung Kohle*, het dwangkartel in de mijnbouw en kolendistributie, benoemd. Onmiddellijk probeerde Pleiger ook de steenkool in bezetgebied onder zijn beheer te krijgen. Vanaf april '41 confronteerde hij bijv. Nederland – dat net voldoende kolen voor eigen gebruik produceerde – met claims die tot tekorten leidden en de industriële productie ondermijnden.⁵⁰ Pleiger zag daarin geen probleem. Zijns inziens moest de productie in Duitsland worden geconcentreerd en moesten arbeiders en grondstoffen daarheen worden overgebracht. Hij was niet de enige met zulke ideeën. Ook Thomas meende dat het tijd werd de productiecapaciteit van bezet Europa te concentreren. Vandaar dat de *Rüstungsinspektion*, het economisch bureau van de *Wehrmacht* in Den Haag, in augustus 1941

⁴⁶ Winston Churchill, *Memoirs of the Second World War, 1939-1945 V* (London 1959) 506; Mark Harrison, 'The economics of World War II: An overview.' Mark Harrison, *The economics of World War II. Six great powers in international comparison* (Cambridge 1998) 10; Richard Overy, *Why the allies won* (Londen 1995) passim.

⁴⁷ Sebastian Haffner, *Anmerkungen zu Hitler* (München 2001²³) 137.

⁴⁸ Fest, *Speer*, 131-133; Kershaw, *Hitler 1936-45*, 50.

⁴⁹ Overy, *War and economy*, 254; Milward, *War, economy and Society*, 115-116.

⁵⁰ Nefors, *Industriële collaboratie*, 168-170; Bas L. Levinsohn, *De kolencrisis van 1941. Een bestuurskundige case study over de beleidsopvattingen van het ambtelijk middenkader* (Utrecht 1991) 46; J. Mensink, *De kolenvoorziening van Nederland tijdens den Tweeden Wereldoorlog* (Amsterdam 1946) 65-66.

overwoog het Nederlandse grondstoffentekort op te lossen door 60% van de industrie daar te sluiten. Overtollige arbeiders en machines konden naar Duitsland.⁵¹

Behalve de nieuwe planorganisatie, was ook de Franse economie reden om de politiek te wijzigen. Hoewel *Auftragsverlagerung* daar aanvankelijk succesvol leek, stuitte deze al spoedig op grenzen. Frankrijk – dat er niet op had gerekend afgesneden te worden van de buitenwereld – beschikte in 1940 slechts over geringe grondstoffenvoorraden. Bovendien stonden die nergens genoteerd zodat grote delen in de zwarte markt konden verdwijnen. Vooral het kolentekort was al spoedig rampzalig. Al in 1940 gaf het enorme problemen de kompels weer aan de slag te krijgen. Veel mijnwerkers hadden hun land verdedigd en waren krijgsgevangen gemaakt. Anderen waren gevlucht. Hierdoor duurde het tot eind 1940 voor deze mensen terug waren in de mijn, waarna de problemen met bevoorrading met stouthout, maar vooral met de voedselvoorziening pas begonnen. Stakingen waren het gevolg en de productie bereikte nooit het vooroorlogse niveau.⁵² Daarenboven waren belangrijke kolenproducerende departementen (*Nord* en *Pas-de-Calais*) administratief onder Brussel geplaatst, waardoor Frankrijk steenkool uit België moest zien te krijgen. Deze werd ook toegezegd, maar al in 1941 klaagde Parijs dat die beloften nauwelijks werden nagekomen.⁵³ Het is niet duidelijk of Pleiger – die zijn greep op de kolenmarkt gebruikte om concentratie van de industrie te bewerkstelligen – hierachter zat. Aangetekend zij dat de problemen in de mijnen de productieval maar ten dele verklaren. Overal in Europa daalde de steenkolenproductie ondanks voorkeursbehandelingen voor de mijnbouw bij de verdeling van arbeid en voedsel. Overal nam ook de zwarte handel in steenkool een hoge vlucht, wat betekende dat een groeiend deel van de productie weglekte.⁵⁴

Doordat de mijnen onvoldoende leverden en aanvoer van elders onmogelijk was, moest de Franse productie door brandstofgebrek al in juli 1941 in alle sectoren behalve de spoorwegen, de gas- en elektrabedrijven en de wapenproductie worden ingekrompen. Zelfs bedrijfstakken als de chemie, de ijzer- en staalverwerkende en de cementindustrie – hoewel bijna volledig werkzaam voor de *Wehrmacht* – werden tijdelijk gesloten.⁵⁵ *Auftragsverlagerung* was hierdoor in de belangrijkste economie van bezet Europa slechts voor korte tijd succesvol. Al in het rapport van de *Militärbefehlshaber* over oktober/november wordt gemeld dat de waarde van de Duitse orders terugliep. Niet alleen kwamen er geen nieuwe bij, ook werden orders ingetrokken omdat er geen brandstoffen beschikbaar waren. De *Militärbefehlshaber in Frankreich* schreef dan ook:

⁵¹ NIOD 77-85 HSSPF 100^b: Vermerk, den 11. August 1941. Stilllegung von Betrieben.

⁵² Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Juni/Juli 1941. Paris den 31. Juli 1941 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d060741mbf.html>.

⁵³ Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Augustus-September 1941. Paris, den 30. September 1941 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/>.

⁵⁴ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 263-264.

⁵⁵ Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Juni/Juli 1941 Paris, den 31. Juli 1941 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d060741mbf.html>.

*In Zukunft soll die Zast grundsätzlich nur noch Aufträge für V- oder Rü-Betriebe [bedrijven van belang voor de oorlogseconomie HK] genehmigen, wodurch die für die deutsche Kriegswirtschaft [...] auf wenige, aber rationell arbeitende Betriebe konzentriert wird, während die übrigen mangels ausreichender Zuweisung von Roh- und Betriebsstoffen erliegen werden.*⁵⁶

In feite betekende dit dat hij de *Auftragsverlagerung* opgaf. Uiteraard was hij niet zo naïef te denken dat Berlijn het er op dit keerpunt in de oorlog dan verder ook bij zou laten zitten. Het betekent dat Parijs accepteerde dat de exploitatie vanuit door Berlijn gestuurd ging worden. Ge tendens ging overal in die richting. Tijdens de extreme winter van 1941-'42 werden Pleigers ideeën ook in Nederland geïmplementeerd. De kolentekorten die voortkwamen uit diens politiek dwongen hiertoe. Vanaf augustus 1941 moesten textielfabrieken, bierbrouwerijen en elektriciteitscentrales hun productie beperken of zelfs sluiten, terwijl niet voor Duitsland werkzame bedrijven hun elektriciteitsgebruik drastisch moesten beperken.⁵⁷ Al in november gaf de *Rüstungsinspektion* daarom opdracht de productie te concentreren. Overbodige bedrijven moesten dicht; hun arbeiders naar Duitsland. Zo moest een efficiëntere grondstoffenvoorziening mogelijk worden.⁵⁸ Met de positie van het Rijkscommissariaat in de economie was het gedaan. In 1940 kon Seyss-Inquart de economische politiek naar zich toehalen omdat Göring geen duidelijke koers voer, maar toen Berlijn de teugels in handen nam, was zijn rol uitgespeeld. Al in september 1941 werd de *ZAST* ondergeschikt aan het *Reichswirtschaftsministerium*. In februari werd deze centraliserende tendens versterkt door Speers aantreden. Een maand later schreef de *ZAST*:

*,Wir werden also in Zukunft weniger Aufträge von deutschen Einzelfirmen und mehr Serienaufträge der neugebildeten ‚Ringe‘ erhalten, deren planvolle Aufteilung auf die vorhandenen holländischen Kapazitäten Aufgabe der Zentralauftragstelle sein wird.*⁵⁹

ZAST-orders bij Nederlandse bedrijven kwamen niet langer van individuele Duitse firma's, maar van de *Ringe*, centrale instanties in Speers planorganisatie. Het was hun taak alle capaciteit die Duitsland ter beschikking stond in te zetten. Zij moesten daartoe ook beslissen welk deel van de productie elk der bezette landen moest uitvoeren. Aan de *ZAST* viel de taak toe de hieruit voortvloeiende opdracht aan Nederland over de bedrijven daar te verdelen. In België en Frankrijk werd een soortgelijke politiek verordend, maar in Frankrijk nam de implementatie iets meer tijd. Berlijn vond Vichy's *collaboration d'Etat* te belangrijk om Pétain en de zijnen

⁵⁶ Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Oktober/November 1941 Paris, den 30. November 1941 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101141mbf.html>.

⁵⁷ NA Handel en Nijverheid 9672: Toestand van het Nederlandsche bedrijfsleven gedurende de maand October 1941; NIOD 92, B4: Tätigkeitsbericht der ZAST Juli-August 1941; Levinsohn, *De kolencrisis*. 46.

⁵⁸ NIOD 92^b, 1^c: Rüstungsinspektion Niederlande. Buch no. 1567/41g 12.5.1941 Zu a 2; NA Handel en Nijverheid 9839: Nota: Overzicht betreffende de concentratie van de Ned. industrie per 8 augustus 1942.

⁵⁹ NIOD 92 B4: Tätigkeitsbericht der ZAST für Januar und Februar 1942, den 15. März 1942.

te negeren, en het duurde tot juni voor premier Laval en Speer overeenkwamen een *Deutsches Beschaffungsamt Frankreich* in te stellen.⁶⁰ Dit *Beschaffungsamt* kreeg dezelfde taak als de ZAST in Brussel en Den Haag. Bedrijven waren verplicht deze instanties inlichtingen te verstrekken over hun productiecapaciteit, opdat deze optimaal kon worden benut en mochten geen orders meer weigeren.⁶¹

In België was ook dit onvoldoende om de industrie opgang te krijgen. Daarop werd in 1943 alle productie verboden die niet voortvloeide uit een opdracht van de ZAST. Deze *positieve productiesturing* dwong bedrijven zonder ZAST-opdrachten te sluiten.⁶² Bedrijfsluitingen waren een vast onderdeel van Speers programma. Door kleine bedrijven te sluiten konden arbeid en grondstoffen rationeler worden ingezet. Daarom verordende Speers vertegenwoordiger in Nederland de sluiting van bedrijven die voor minder dan 50% werkzaam waren voor Duitsland.⁶³ In de daarop volgende periode werd in enkele sectoren het aantal bedrijven inderdaad tot minder dan de helft gereduceerd. Vooral de kleinste moesten eraan geloven. Zo bleven in de zeepindustrie slechts 16 van de 140 fabrieken over, maar ging slechts 10% van de productiecapaciteit teloor.⁶⁴ In Frankrijk waren er in september 1942 in de industrie al 8000 bedrijven dicht.⁶⁵ Begin 1943 werd bovendien besloten te proberen door *„verstärkte Stilllegung kriegswirtschaftlich unwichtiger Betriebe[...], in größerem Umfange als bisher Arbeiter für die Umsetzung nach dem Reich freizustellen.”*⁶⁶ In België was het niet anders. Uit dat land is bekend dat slechts de modernste van de vier scheermesfabrieken mocht openblijven. Daarvan werd 90% van de productie gereserveerd voor de *Wehrmacht*.⁶⁷ Belangrijker was de bouwstop die in mei 1942 in Frankrijk en een maand later in heel Europa voor de civiele bouw werd afgekondigd, waardoor honderdduizenden bouwvakkers en enorme hoeveelheden materialen beschikbaar kwamen.⁶⁸ In België veroorzaakten de sluitingen een ommezwaai. Ook hier moesten de bedrijven nu voor de bezetter aan de slag. Daarmee kan worden geconcludeerd dat overal in bezet West Europa de productie van de grond kwam zodra lijntrekken het voortbestaan van het bedrijf op het spel zette.⁶⁹

⁶⁰ Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Februar 1941. Paris, den 7. März 1941. <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d0241mbf.html>.

⁶¹ NIOD 92 B4: Tätigkeitsbericht der ZAST Januar und Februar 1942.

⁶² Nefors, *Industriële collaboratie*, 219.

⁶³ NIOD 93 inv. nr. B4: Tätigkeitsbericht der ZAST für September und Oktober 1942. Den Haag, den 15. November 1942.

⁶⁴ A. Kraal, *Gedoofte vuren. Economische beschouwingen over stilgelegde bedrijven* ('s-Gravenhage 1947) 52-53

⁶⁵ Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht: Juni/September 1942. Paris, den 9. November 1942

<http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d060942mbf.html>.

⁶⁶ Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht Oktober/Dezember 1942, Paris, den 27. Januar 1943

<http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101242mbf.html>.

⁶⁷ Nefors, *Industriële collaboratie*, 218

⁶⁸ Overy, *War and economy*, 358; Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht April/Mai 1942, Paris, den 31.5.42

<http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d040542mbf.html>.

⁶⁹ Nefors, *Industriële collaboratie*, 218-219.

Om alle productie op zijn oorlogsvoering toe te spitsen, moest Berlijn ook het gebruik van arbeid en grondstoffen in zijn greep zien te krijgen. Daartoe werden bedrijven gecontroleerd of ze wel zuinig omgingen met arbeid en grondstoffen. Ze werden daartoe bezocht door Duitse comités die de toewijzing van deze schaarse productiefactoren kon verminderen.⁷⁰ In de Belgische metaalindustrie werden alle bedrijven meermaals gecontroleerd, sommigen wel zeven maal.⁷¹ Daarnaast kregen de Nederlandse Rijksbureaus – instellingen van Economische Zaken om de grondstoffenvoorziening te reguleren – Duitse *Bevollmächtigten* met de bevoegdheid orders te geven. Zij vervingen de *Referenten*, die toezichhouders waren geweest. Op hun beurt kregen de *Bevollmächtigten* orders van de *Reichsstellen*, die de grondstoffenvoorziening in Duitsland organiseerden en deel uitmaakten van Speers planorganisatie. Via organisaties als de Rijksbureaus probeerde Speer greep te krijgen op het grondstoffenverbruik. In Frankrijk was er een half jaar meer nodig, maar in maart '43 kregen ook daar de afdelingen van de *Office Central de la Repartition des Produits Industriels*, zogenaamde *agents de liaison* van de *Reichsstellen*, terwijl in België, een land onder Duitsers berucht om zijn plantrekkersmentaliteit, de bezetter de brandstoffendistributie helemaal maar naar zich toehaalde.⁷² Verder week de politiek ten aanzien van de Warencentrale – de Belgische Rijksbureaus – niet af van die in Nederland.⁷³ Doel was de *'Einheitliche Steuerung der Rohstoff- und Produktionslage.'*⁷⁴ Productie, distributie en verbruik van grondstoffen werden aangepast aan de Duitse planning; de invloed van lokale belanghebbenden of de Duitse bezettingsautoriteiten geminimaliseerd.⁷⁵ De nieuwe leiding van de oorlogseconomie die in 1942 aantrad, wist deze om te zetten in een effectieve planeconomie. Daarin was voor *Auftragsverlagerung*, een exploitatiemethode ontwikkeld bij gebrek aan planning, geen plaats.

Begin 1943 moesten alle bedrijven een productieplan overleggen dat overeen kwam met de Duitse planning. Alleen als de ZAST hiermee instemde, mocht het bedrijf de productie voortzetten.⁷⁶ Produceren voor Duitsland – wat voor menig bedrijf begon als een mogelijkheid zijn activiteit in een groeiemarkt voort te zetten – ontwikkelde zich tot een aan alle kanten door de staat gecontroleerde en ingeperkte activiteit. Omdat ook de prijscontrole strikter werd, was deze productie bovendien nauwelijks nog interessant.⁷⁷

Toen Duitsland na zijn eerste nederlagen besloot tot een efficiëntere exploitatie, begonnen

⁷⁰ NA Handel en Nijverheid 9839: Notitie: Concentratie van bedrijven 28 augustus 1942.

⁷¹ Nefors, *Industriële collaboratie*, 218

⁷² Radtke-Delacor, 'Produire pour le Reich,' 109.

⁷³ Nefors, *Industriële collaboratie*, 219.

⁷⁴ A.J. van der Leeuw, *Huiden en leder, 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1954) 70-72.

⁷⁵ Zie schema's bij: Klemann, 'Dutch industrial companies and the German Occupation.'

⁷⁶ NIOD 93, B4: Tätigkeitsbericht der ZAST für Januar und Februar 1943. Den Haag den 15. März 1943.

⁷⁷ Zie: Mensink, *De kolenvoorziening van Nederland*, 181.

de belangen tussen de bezetter en het bezette land uiteen te lopen. Dat bleek ook uit het feit dat honderdduizenden jonge mannen naar Duitsland moesten om te werken. Minstens eenzelfde aantal dook onder. Bovendien was een groeiend deel van de productie voor Duitsland bestemd waardoor de bevolking steeds minder kreeg. De Duitsers in de bezette gebieden begonnen zich te beklagen over de vijandige houding van de bevolking en de invloed van vijandige propaganda. In Frankrijk werd bij het vertrek van dwangarbeiders zelfs in het openbaar op de Moffen gescholden.⁷⁸ Alleen een adequater consumptiepakket en het afschaffen van de *Arbeitseinsatz* kon de situatie verbeteren, maar dat betekende een geringere productie voor het front. Na de oorlog beweerde bedrijfsleiders vaak dat zij Duitse orders hadden geaccepteerd om hun arbeiders voor deportatie te behoeden. In feite was er na de acceptatie in 1940 en '41 geen terug. Vanaf 1942 werden ondernemers die probeerden onder orders uit te komen, zonder meer uit hun eigen bedrijf verwijderd. In 1940 toen de oorlog verloren leek, hadden ze hun ziel aan de duivel verkocht.

Arbeitseinsatz

De autoriteiten in de *Reichshauptstadt* die het economisch beleid nu volledig bepaalden, hadden nauwelijks oog voor de gevolgen van hun beleid in bezetgebied.⁷⁹ Het maximaliseren van de productie ten behoeve van de oorlogsinspanning werd het doel. Daartoe moesten de bezette landen niet alleen produceren, maar ook grondstoffen en arbeiders leveren. Al in 1941 werd duidelijk dat Duitsland 2,6 miljoen belangrijke vacatures niet kon invullen. Dit viel slechts op te lossen door een snelle overwinning gevolgd door een massale demobilisatie. Niettemin verbood Hitler de inzet van Sovjet krijgsgevangenen. Inferieure Slaven behept met Bolsjewistische ideeën mochten Duitsland niet in. Vandaar dat mensen konden creperen in kampen in de Russische vlakte waar aanvoer van voedsel of de hygiëne nauwelijks waren geregeld.⁸⁰ Eind 1941 bleek een snelle demobilisatie uitgesloten. Duitsland had juist meer soldaten en arbeiders nodig. Vandaar dat nu een discussie opgang kwam om toch maar Sovjet krijgsgevangenen in te zetten, hetgeen mondjesmaat werd toegestaan. Eind 1942, toen eindelijk de beslissing viel deze mensen inderdaad te gaan inzetten, bleken er van de 3,4 miljoen gevangenen uit 1941 nog maar 167 duizend beschikbaar.⁸¹ Daarmee had Duitsland niet slechts een afschuwelijke misdaad begaan, maar ook zichzelf in de voet geschoten. Dat de middelpuntvliedende kracht die ertoe leidde dat steeds grotere delen van de Europese productie aan het Russische front werden verbruikt, nu ook

⁷⁸ Militärbefehlshaber in Frankreich. Paris: Lagebericht Oktober/Dezember 1942 den 27. Januar 1943 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101242mbf.html>.

⁷⁹ NIOD Doc I, 1080: Ir. S.L. Louwes: Mijn beleid tijdens de Deutsche bezetting van Nederland.

⁸⁰ S. P. MacKenzie, 'The Treatment of Prisoners of War in World War II.' *Journal of Modern History*, 66 (1994) 487-520, daar 508.

⁸¹ Ulrich Herbert, 'Labour and Extermination: Economic Interest and the Primacy of *Weltanschauung* in National Socialism.' *Past and Present* (138) 1993, 144-195, daar 167.

voor arbeid ging gelden – Duitsers werden naar het Oostfront gestuurd om er te sterven; West Europeanen naar Duitsland om hun werk over te nemen – was nodig omdat de Sovjet krijgsgevangenen waren uitgeroeid. Wel wist Speer de arbeidsproductiviteit – die in de Göring-jaren verwaarloosd was – met 30% op te voeren en de productie te vergroten zonder meer grondstoffen te verbruiken, maar dat ging ten kostte van productie en productiviteit in bezet gebied.⁸²

Al in 1940 zette Duitsland drie miljoen buitenlanders, voornamelijk krijgsgevangenen, in om het arbeidsprobleem te verlichten. Daaronder waren 1,2 miljoen Fransen.⁸³ Uit andere West-Europese landen kwamen nauwelijks krijgsgevangenen. Soldaten uit *Germaanse* landen werden binnen enige weken vrijgelaten, maar uit het Waalse deel van België kwamen er nog zo'n 65 duizend. Ook probeerde de bezetter in heel West Europa arbeiders te ronselen, waartoe druk werd uitgeoefend op werklozen. In de eerste jaren van de oorlog – 1940 en '41 – toen het leek dat Duitsland de oorlog had gewonnen, kozen 224 duizend Belgen en 250 duizend Nederlanders voor werk in Duitsland. Uit Frankrijk gingen maar 185 duizend vrijwilligers naar Duitsland, maar is niet exact bekend wanneer ze de Rijn overstaken. Aangezien Belgische en Nederlandse vrijwilligers allemaal in de eerste twee jaar gingen, lijkt het redelijk te veronderstellen dat dit ook voor de Fransen gold. Onder die Nederlanders waren 120 duizend grensarbeiders, een normaal verschijnsel dat echter in 1931, toen de *Reichsmark* inconvertibel – oninwisselbaar – werd, teloor was gegaan.⁸⁴ In België valt het hoge aantal migranten te verklaren door de voedseltekorten waarmee dit land de eerste oorlogsjaren kampte. Inclusief krijgsgevangenen waren nog voor de jacht op arbeiders van start ging, uit deze drie landen zo'n 1,9 miljoen jonge mannen in Duitsland aan het werk. Bezet West Europa leverde daarmee 5% van de totale Duitse civiele arbeidskracht en 65% van de buitenlandse.⁸⁵ Berlijn vond het niet genoeg. Duitsland had vele moeilijk vervulbare vacatures, terwijl de *Wehrmacht* steeds meer mannen opriep. Het gevolg was dat Duitsland dringend arbeiders elders vandaan moest zien te krijgen. Daarbij werd ook naar West Europa gekeken.

Speers economisch programma omvatte een intensief gebruik van het economisch potentieel van bezet Europa. Dat er ook arbeiders vandaan moesten komen, was daarom niet naar zijn zin. Hij wilde in Duitsland arbeidsdienstplicht voor vrouwen, maar werd daarin gehinderd door kleinburgerlijke ideeën in de Nazi-top over de taak van de vrouw. Zij moest moeder worden en een nieuwe generatie Duitse soldaten voortbrengen. Het gevolg was een van die

⁸² Overy, *War and economy*, 254 en 360-361.

⁸³ Herbert, 'Labour and Extermination, 150 Mark Spoerer and Joachim Fleischhacker, 'The Compensation of Nazi Germany's Forced Labourers: Demographic Findings and Political Implications.' *Population Studies* (56) March 2001, 5-21, daar 17.

⁸⁴ Etienne Verhoeyen, *België bezet 1940-1944. Een synthese* (Brussel 1991) 204; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 433.

⁸⁵ Nicholas Kaldor, 'The German War Economy.' *The Review of Economic Studies*, (13) 1945-1946, 33-52 daar 37.

typische interne conflicten die het Derde Rijk kenmerkten. De partij, die de groeiende macht van de buitenstaander Speer vreesde, zette zijn oppositie tegen vrouwenarbeid zwaar aan, waarop partijsecretaris Bormann Hitler wist te bewegen *Gauleiter* Fritz Sauckel opdracht te geven, ‘*alle fehlenden Arbeiter rücksichtslos aus den besetzten Gebieten zu rekrutieren*’.⁸⁶ De meesten zouden uit Oost en Centraal Europa komen, maar ook Frankrijk, België en Nederland leverden aanzienlijke contingenten. De exploitatie die Speer werd daarmee doorkruist door een jacht op arbeiders.

Tabel 1: *Het belang van West-Europa als bron van arbeid voor het Derde Rijk, 1942-1945.*

	Buitenlandse arbeiders in Duitsland in 1000	Aandeel in de Duitse civiele arbeidsmarkt in %	Aandeel in buitenlandse arbeiders in Duitsland in %	Verlies in eigen land in 1000	Aandeel in de beroepsbevolking van 1938 in %
Frankrijk	2113	5,9	28,2	3100	15,9
Nederland	383	1,1	5,1	680	19,4
België	440	1,2	5,9	640	18,3
Totaal W.-Europa	2936	8,2	39,1	4420	16,7

Bronnen: Kaldor, ‘The German War Economy.’; Klemann, *Nederland 1938-1948*, 433; Spoerer and Fleischhacker, ‘The Compensation of Nazi Germany’s Forced Labourers’; Maddison, *Dynamic forces in capitalist developments*, 266-267; Wolfgang Michalka, *Deutsche Geschichte. 1933/1945. Dokumente zur Innen- und Außenpolitik* (Frankfurt am Main 2002²) 365.

Hoewel Nazi-Duitsland al vanaf 1940 arbeiders wierf, ontstond pas in 1942 een jacht op arbeid. Deze raakte in West Europa vermengd met campagnes om de efficiëntie te verhogen. De effecten waren tegengesteld. Pogingen overtollig geachte arbeiders naar Duitsland te zenden, resulteerden in een mensenjacht tegen jonge, productieve arbeiders. Alles bijeen kwam in deze jaren 39% van de buitenlandse arbeiders uit Frankrijk, België en Nederland. Noorwegen en Denemarken, waar veel werk aan fortificaties moest worden verricht, waren hiervan vrijgesteld. Vanaf 1942 tot september 1943 werd om de opgeëiste hoeveelheden arbeiders bijeen te garen, in Frankrijk, België en Nederland steeds meer geweld gebruikt. Respectievelijk een miljoen, 190 duizend en 240 duizend jonge mannen werden hier het slachtoffer van.⁸⁷ Vele anderen waren bevreesd naar het – zo wist men van de overvliegende bommenwerpers – dagelijks gebombardeerde Duitsland te moeten vertrekken en doken onder. In Nederland en Frankrijk – de landen waarover informatie bestaat – waren dat er meer dan er naar Duitsland gingen waardoor er in 1942 en ’43 ruim tweemaal zoveel arbeid voor deze economieën verloren ging, als er in Duitsland aankwam.⁸⁸ Wel zette het Nederlandse verzet onderduikers veelal aan het werk, maar – hoewel het nut van deze productie niet genegeerd

⁸⁶ Speer, *Erinnerungen*, 233.

⁸⁷ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 433.

⁸⁸ Idem 272 c.q.; Speer, *Erinnerungen*, 197-198; Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht Oktober/Dezember 1942. Paris, den 27. Januar 1943 <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101242mbf.html>.

moet worden – was dit toch vooral om deze jonge mannen bezig te houden. Er is geen reden aan te nemen dat de situatie in België erg verschilde van die in de buurlanden, wat betekent dat deze landen alle een aanzienlijk deel van hun arbeidspotentieel verloren. De som van de onderduikers en de naar Duitsland gezonden bedroeg in Nederland – een land met een beroepsbevolking (1938) van 3,5 miljoen – ongeveer 20%; In België ging ongeveer 18% van de beroepsbevolking voor de nationale economie verloren en in Frankrijk – een land met een beroepsbevolking van 19,5 miljoen – inclusief krijgsgevangenen, ongeveer 16%. Tabel 1 laat zien dat deze landen in de laatste oorlogsjaren goed waren voor ruim 8% van de Duitse civiele arbeidsmarkt en bijna 40% van de buitenlandse arbeidskrachten. Voor deze bijdrage aan de Duitse oorlogseconomie, verloren deze landen 17% van hun beroepsbevolking, voornamelijk jonge, recent geschoolde mannen. Uiteraard veroorzaakte het goeddeels verdwijnen van juist deze categorie een flinke daling in de productiviteit.

Problemen van een planeconomie

De intensivering van de exploitatie en planmatige oorlogsproductie vanaf 1942, resulteerde in problemen typisch voor een planeconomie. Overal waren klachten dat, zelfs als de productie zo belangrijk was dat er grondstoffen en kolen voor beschikbaar kwamen, die materialen er veelal niet of niet op tijd waren. Aangezien normale marktleveranties verboden waren, moest niet alleen alle productie worden gepland, maar moesten ook alle leveranties en de chronologie daarvan worden gepland. In 1942 beklagde de *Kriegsmarine* zich over een onder *Verwaltung* staande Nederlandse machinefabriek die motoren voor *M-Bote* te laat afleverde. Deze fabriek klaagde op zijn beurt over een Belgische toeleverancier.⁸⁹ Speer probeerde zulke coördinatieproblemen op te lossen door de productie te concentreren in enorme concerns, waardoor de coördinatie een intern probleem voor zulke bedrijven werd.⁹⁰ Afdoende was dit niet. Gebrek aan brandstof en transportcapaciteit was een groeiend probleem, dat in Frankrijk al in 1942 acuut werd. De Franse spoorwegen ontbrak het aan wagons en locomotieven, ten dele een gevolg van confiscaties, maar ook van enorme militaire transporten in verband met de *Atlantikwall* en Britse luchtaanvallen. Parijs vreesde niet slechts negatieve gevolgen voor de interne economie, vooral de voedseltransporten naar de steden, maar zelfs voor de productie ten behoeve van de oorlogsvoering.⁹¹ Door verdere confiscaties van materieel en aanvallen op het Franse transportnetwerk, werd dit er niet beter op. Begin 1944 beschikten de spoorwegen nog slechts over de helft van de wagons en driekwart van de locomotieven.

⁸⁹ HUA Machinefabriek Jaffa 153:Aktennotiz über die Besprechung mit Marineoberbaurat Ziegler, 14.8.1942.

⁹⁰ Overy, *War and economy in the Third Reich*, 359.

⁹¹ Militärbefehlshaber in Frankreich. Lagebericht Oktober/Dezember 1942 Paris, den 27. Januar 1943: <http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101242mbf.html>.

Niettemin moest dit gehavende bedrijf een groeiende deel van het intern transport voor zijn rekening nemen. Afgezien van militaire transporten, was het wegtransport bij gebrek aan banden en benzine grotendeels verboden. Verder bezuinigen op het Franse deel van de economie kon evenwel ook niet meer:

*„Nachdem die franz. Wirtschaft zu einem Teil der deutschen Rüstungswirtschaft geworden ist, bestand nur in geringem Umfange die Möglichkeit, zu Gunsten der deutschen Aufträge innerfranz. Transporte zurückzustellen. Es entstanden überall größere Versandrückstände. Viele Fabriken mussten ihre Produktion drosseln oder einstellen, da die Vorprodukte und Rohstofflieferungen ungenügend waren.“*⁹²

Vanaf de tweede helft van 1942 werd duidelijk dat de politiek van productieconcentratie in Duitsland het Franse en Belgische herstel en de Nederlandse groei teniet deed. Behalve door de *Arbeitseinsatz*, werd Speers politiek ondermijnd door de confiscaties van transportmiddelen. Niettemin wijst het feit dat de groei in de Scandinavische landen geenszins teloor ging erop dat de *Arbeitseinsatz* bepalend was.

De economische last van de oorlog in West-Europa: Conclusie.

Aangezien de Duitsers voor bijna alles betaalden wat zij uit West Europa meenamen en het daarvoor benodigde geld aan bezetgebied onttrokken, kan aan de hand van de financiële cijfers een redelijke schatting van de onttrekkingen worden gemaakt. In totaal betaalden de bezette landen 75,7 miljard RM aan Duitsland (Tabel 2). Daarmee droeg West Europa voor 10-11% bij aan de Duitse oorlogskosten. Het wekt de indruk dat deze landen er vergeleken bij de belligerenten op een koopje afkwamen.⁹³ Uiteraard was deze financiële last niet hun enige bijdrage aan de Duitse oorlogsvoering. Berekend is al dat ze tijdelijk zo'n 16% van hun arbeidskracht verloren, terwijl ook de Duitse ondermijning van de intern Europese handel voor deze landen ernstige gevolgen had. Ernstiger nog was dat de schaarse nog aanwezige grondstoffen vanaf 1941 in de eerste plaats de Duitse industrie ten goede kwamen. Om daarop te besparen werd in 1942 bijv. de civiele bouw verboden. Dit trof de huizenbouw, maar ook die van fabrieken en wegen. Bouwmateriaal als beton of hout werd gereserveerd voor militaire bouwwerken; bouwvakkers konden werk vinden in Duitsland of bij de *Organisation Todt* die overal versterkingen aanlegde. Overal in West Europa daalde door dergelijke maatregelen vanaf 1942 de productie. De Duitse economie groeide daarentegen. Dat ook de Scandinavische landen een uitzondering waren, komt omdat de exploitatie in die landen de vorm aannam van het opeisen van een in Noorwegen zelfs een enorm deel van de productie

⁹² Militärbefehlshaber in Frankreich: Lagebericht Okt./Dez.1943. Paris, den 27. Januar 1944.

<http://www.ihtp.cnrs.fr/prefets/de/d101243mbf.html>.

⁹³ Richard W. Lindholm, 'German Finance in World War II.' *American Economic Review* (37) 1947, 121-134, daar 127.

zonder reële betaling, maar er geen productiefactoren werden weggesleept. Terwijl in de Scandinavische landen de Duitse vraag de activiteit stimuleerde, werd deze elders door het wegslepen van arbeid ondermijnd. De Deense economie kon daardoor vanaf 1942 groeien,⁹⁴ terwijl de ontwikkeling in Noorwegen niet helemaal helder is. Volgens de officiële statistiek bedroeg de terugslag tot en met 1943 evenwel niet meer dan 10-15% van het nationaal inkomen, hetgeen voor een land dat door het uitwijken van zijn koopvaardij meteen bij de inval al een van zijn grootste bedrijfstakken verloor, niet ernstig mag heten. Aangenomen mag worden dat een terugslag van deze omvang ruimschoots werd goedgeemaakt door clandestiene productie.⁹⁵ De ontwikkeling viel in deze landen te vergelijken met die in de oorlogsvoerende landen waar de productie werd opgejaagd door materiaalslag. Dat de productie in de meeste bezette landen daar niet van profiteerde, kwam doordat daar arbeid en grondstoffen aan de economie werden onttrokken. Duitslands aanbodproblemen waren slechts oplosbaar door rationalisering, standaardisering, maar vooral het wegslepen van arbeid, voedsel, grondstoffen en transportmiddelen uit heel Europa. Speer hield de economie drijvend door te parasiteren op de rest van Europa. Vandaar dat het te eenvoudig is om aan hand van de financiële onttrekkingen de gevolgen van exploitatie vast te stellen.

Enige jaren terug berekende Mark Harrison de oorlogsinspanningen van de belangrijkste oorlogsvoerende naties, waarbij hij bijv. vaststelde dat een land als de USA nooit meer dan 42% van zijn BBP aan de oorlog uitgaf – en dat allen in 1942 en '43. In Groot-Britannië was dat 53%, in Italië 23 en in Japan 43%, waarbij zij aangetekend dat dit voor Japan in 1944 steeg tot 76%! Duitsland en de Sovjet Unie – landen waar de oorlog werkelijk totaal werd – zagen in 1943 en '44 evenwel meer dan 60% van hun productie naar het front verdwijnen.⁹⁶ In Nederland – met Denemarken het enige bezette land met bruikbare schatting van het BBP – bereikte dit percentage in 1943 een niveau van 48%.⁹⁷ Voor de vergelijkbaarheid is het beter een schatting van het BBP te nemen waarin net als in Harrison's cijfers geen zwarte productie is opgenomen. Dan is dit percentage 51%. Met andere woorden, de economische bijdrage van Nederland aan de oorlogsvoering was ondanks een dalend BBP en afgezien van de in Duitsland werkzame arbeiders, relatief hoger dan die van de USA, Italië of Japan en vergelijkbaar met die van Groot-Brittannië. Die oorlogsvoerende landen zagen echter een groeiend aandeel in een stijgende productie in de oorlogsvoering verdwijnen, terwijl landen als Nederland, België en Frankrijk een stijgend deel van een dalende productie naar de vijand

⁹⁴ Hansen, "Business as usual?" 119.

⁹⁵ Norges Offisielle Statistikk. X.178 Statistisk sentralbyrå, *Statistiske Oversikter 1948* (Oslo 1949) 62: Also: Maddison, *Dynamic forces*, 212-213.

⁹⁶ Harrison, 'The economics of World War II,' 1-42.

⁹⁷ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 113.

zagen gaan. De bezetter exploiteerde deze landen niet slechts door de productie zonder betaling naar zich toe te halen, maar ook door die productie af te knippen. Hoewel de productie beter intact bleef dan vaak gedacht, moet daarom worden geconstateerd dat de economie in extreme mate werd geëxploiteerd.

Tabel 2: *Totale kosten van de Duitse bezetting in miljarden RM, 1940-1944/45*

Land	Totaal	Inwoners in miljoenen	Totaal per hoofd in RM	Idem Gemiddelde= 100	Gecorrigeerd voor het BBP van 1938 Gem. = 100	Gecorrigeerd voor het BBP en de duur van de bezetting. Gem. = 100
Frankrijk	40,1	42,0	955	83	87	93
Nederland	14,6	8,7	1667	145	131	115
België	10,3	8,4	1226	107	105	109
Denemarken	3,8	3,8	1000	87	72	62
Noorwegen	6,9	2,9	2379	207	213	184
Totaal/ <i>Gemiddeld</i>	75,7	65,8	<i>1149</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Bronnen: Willi A. Boelcke, *Die Kosten von Hitlers Krieg. Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933-1948* (Paderborn 1985); Christoph Buchheim, 'Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs. Ein Bericht der Forschungsstelle für Wehrwirtschaft..' *VJZG*, 1986, 117-147; Maddison, *Dynamic forces in capitalist developments*.

De eerste indruk uit tabel 2 is dat Nederland een uitzonderlijke bijdrage leverde aan de oorlogsinspanning. Gemiddelde bedroeg de West-Europese bijdrage aan de Duitse oorlogsvoering per hoofd 1150 RM, een bedrag vergelijkbaar met een jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider. De gemiddelde Nederlander droeg evenwel 45% meer bij, 1667 RM, terwijl Denemarken en Frankrijk er op een koopje vanaf kwamen. Worden de cijfers gecorrigeerd aan de hand van het BBP in 1938, dan tendeert het Nederlandse cijfer meer naar het gemiddelde. Behalve de vooroorlogse welvaart, verschilde ook de duur van de bezetting. België en Frankrijk werden in augustus-september 1944 bevrijd; de andere West-Europese landen in mei 1945. Indien de cijfers ook daarvoor worden gecorrigeerd, blijken slechts de Scandinavische landen uitzonderlijk. Noorwegen werd extreem belast hetgeen samenhangt met de aanleg van verdedigingswerken aan de kust. Aan deze economie werden geen productiefactoren onttrokken; ze werden aan het werk gezet. In Denemarken gebeurde hetzelfde op een veel kleinere schaal.

Nederland en België – landen die vaak worden vergeleken, maar zelden vergelijkbaar blijken – lijken dat qua exploitatie door de bezetter wel te zijn. Aangezien de Belgische economie na de oorlog van 1940 grotendeels stilviel, is het zelfs niet uitgesloten dat de bezetter een grotere deel van de productie in het zuidelijke dan in het noordelijke land meepikte. In Frankrijk werd in 1940 nogal wat geconfisqueerd zonder betaling, en dat gebeurde in 1942 en '44 opnieuw. Financiële cijfers geven daarom een incompleet beeld.

Bovendien stortte de economie na de nederlaag in en gezien het bovenstaande lijkt het onwaarschijnlijk dat deze zich daar gedurende bezetting ooit volledig van herstelde. Met andere woorden: Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de bijdragen aan de oorlogsvoering in België of Frankrijk geringer waren dan in Nederland. Daar bedroeg deze nadat Speer zijn economische reorganisaties had doorgevoerd, ongeveer de helft van de door Duitse onttrekkingen van grondstoffen en arbeiders dalende productie. Het waren evenwel niet deze bijdragen die de economieën ondermijnden, maar die onttrekkingen.